



ROMAN HAQQINDA ROMAN

yaxud Qalib Şəfahətin "Sandığ"ından çıxanlar

Bilal ALARLI (Hüseynov),
ADPU Cəlilabad Filialının müəllimi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
AYB-nin üzvü

Qalib Şəfahətin yenidən qələmə aldığı "Sandıq" romanı yaradıcılıq ənənələrinin davamıdır və nəsrsevərlər üçün bir töhfədir. Roman Qarabağ mövzusunda, lakin ənənəvi bədii yanaşmalardan fərqlidir. Məsələn, əsərin əvvəlində yaşlı erməni qadının daxili iztirabları dolğun boyalarla verilmiş, körpə uşağı atası türk olduğuna görə oda atan ermənilərin vəhşiliyi təsvir olunmuşdur. Təkcə bu parçadan görünür ki, "Sandıq" romanı necə maraqlı süjet və kompozisiya üzərində qurulmuşdur.

Özünü qalib sayan xalqın nümayəndəsi

qalib hisslərlə yaşamır, o daim qorxu altındadır, hadisələrin sonunun onların xeyrinə olmayacağını fəhmlə duyur və buna görə də narahat olur. Heç nəyə inamım qalmayıb mənim, bu gündən sabaha etibar yoxdur, heç nəyə bir damcı da olsun ümid bəsləmirəm, deyər düşünür. Hadisələrin hansı yana yön alıb gedəcəyi də məlum deyil. Harınlamış yekəbaşlar, yeqəqarınlar, gönüqalınlar sədə insanların taleyinə biganədirlər. Çox maraqlıdır ki, bu narahatçılıq əsərin bütün erməni qəhrəmanlarında var, sanki onları gizli bir əl içəridən tutub silkələyir. Çünki onlar yaxşı bilirlər ki, müharibəni törədən və indi at oynadan həmin harınlar çətinə gələndə ancaq özlərini düşüncəkələr: "Başları özlərinin öz hayına elə qarışacaq ki, kənardakılar tam yaddan çıxacaq. Lazım olarsa lap qaçacaqlar. Qarabağ da yadlarına düşməyəcək. Güya onlara Qarabağ lazımdır? Yox, onlara Qarabağ lazım deyil! Onlara kiminsə buyruğunda durub qarın dolusu yemək lazımdır. Qorxaqdılar, özü də çox qorxaqdılar".

Doğrudan da, qorxaqdan hər şey gözələmək olar. Çünki qorxağa nə torpaq, nə də vətən lazımdır: "Qorxağa istə qucaq lazımdır. Kiminsə qucağında oturub istədiklərinə nail olsunlar. Kiminsə qarşısında quyruğunu bulayıb bir təhər başlarını girələsinlər".

Elə bilərəm, bu motiv oxucuda "Sandıq" romanına maraq oyada bildi. Bəri başdan deyim ki, "Sandıq" oxucuları Qarabağla bağlı hadisələrin gizli məqamları ilə tanış edən möhtəşəm bir romandır. Əsərdə insan faciəsi danılmaz faktlarla obrazlaşdırılır. Ədəbi qəhrəman qalibdir, ancaq onun itkiləri qələbənin gətirdiyi sevincdən çoxdur. Maraqlısı da budur ki, insan itirməyə vərmişdir, müharibənin sət qanunları qarşısında aciz qalıb, bu itkilərlə barışır, necə dəyərlər, düşüyyə mühitin yazılmamış qanunları ilə yaşamağa məhkum edilir. İnsanlar döyüşürlər, onları başqa şeylər maraqlandırır, daha doğrusu, haqqında düşünməli başqa nə varsa, döyüş anında unudulur. Döyüşçü onu nə gözlədiyini də bilmir. Döyüşdən sonra ağırlı-acılı hadisələri xatırlamağa başlayır və anlayır ki, müharibə insan üçün, elə cəmiyyət üçün də ən böyük dərslərdir. O dərstdə itirdiyi qazandığından çoxdur. Ən yaxın silahdaşlarını, dostlarını itirə-itirə gedir. Əlbəttə, bu, fərdin müharibədən çıxardığı nəticədir. İşğalçı erməni də olsa, insandır və müharibə ona da yaralar vurur. Müharibənin ağılatdığı insanlar çoxdur, xeyallarını başlarına uçurduğu insanlar sayız-səbsizdir. Onlar müharibədən sonra yaranmış xarabalıqların içərisində özlərinə yer axtarırlar, lakin rahatlıq tapa bilmirlər.

Romanın məzmunu

artıq müharibənin dayandığı, atas-kəs elan olunduğu bir dövrdə Qarabağda yaşayan erməni əsilli "qəhrəmanların" gündəlik həyatı ilə bağlıdır. Müharibə davam etməsə də, ölüm halları baş alıb gedir, intiharlar adı hala çevrilir. Zori Balayanın anasının düşüncələri, zabitlərin dialoqu, cəbhə xəttinin təsviri, hətta haşiyələr və başqa hadisələr məzmunu tamamlayır. Müəllif qəhrəmanın çıxılmazlığını, labirintini dolğun, inandırıcı şəkildə təsvir edir: Özünə verdiyi suallara cavab tapa bilmirdi. Cavablar sanki kilidlənib boğazında qalırdı. Fikir, xəyal zəhərli ilan kimi içində gəzib dolaşırdı: "Bəlkə də düşündüyüm bu sualların cavabı olsaydı, rahatlanardım. Amma çox təəssüf, bu sualların cavabı olmayıb və heç vaxt da olmayacaq!"

Doğrudan da, sarsıdıcı düşüncələrdir, insanı daxildən silkələyən fikirlərdir. Dərin düşüncələr onu ağışına alıb, fırtına

na qayığı atıb-tutduğu kimi yerindən oynadır: "Ha fikirləşirəm, ha düşünürəm, yenə bir doğru-düzgün yol tapa bilmirəm ki, bilmirəm. Burasını da gördüm, demək, burda beləymiş, insanın insan kimi bir başa düşən yoxdu. Heç insanın insan kimi başa düşməsinlər, bəs, milli təsəbbüslə deyilən bir anlam var idi, o harda qaldı.

Bizə danışdıqları hər şey nağıl imiş,

biz nağıllara inanmışıq. Adam düşündükcə lap dəli olmaq həddinə gəlib çatır. Niyə bu oyunlar bizim kimlərin başında çatlamalıdır? Niyə biz oyunların qurbanına çevrilməliyik? Oyunun əsas oyunçuları həmişə oyundan kənarda qalır, bizim kimiləri qurbanlıq qoyun kimi qabağa verirlər. Niyə? Niyə axı, belə olmalıdır? Müharibə bizim nəyimizə gərəkdir?"

Digər qəhrəmanların düşüncələri də Anuş xalanın düşüncələrindən geri qalmır. "Qəhrəmanlardan" biri kiminsə haqqında ciddi şəkildə düşüünüb danışır, öz ələmində onun çatışmayan əlamətini qabardır, çalışır həmin adama o pirizmadan yanaşsın. Bu düşüncələr realıqdan qidalanır: "Onsuz da toyuq cücəsi kimi gündə biri, ikisi, ya azardan-bezardan, ya da düşmən gülləsindən başını yerə qoyur. Belə şeylərə biz çoxdan vərmiş eləmişik. İndi elə bir zamandır ki, heç kim, heç kimin ölüsünü ağlamır. Hərəkət öz başının çibinini qoruyur. Elə bir zamanda yaşayırdı ki, qardaş qardaşın ölümünə yanmır, hələ yeri gələndə küreyindən vurur".

Romanın müəllifi oxucusuna çatdırmaq istədiyi fikri obrazın dili ilə daha rahat deyir. Ayrı-ayrı qəhrəmanların dərdi eynidir, onlar müharibə şəraitində yaşayırlar, müharibə bitməyib və buna görə də nəzarətdən çıxması hadisələr qaçılmazdır. Həlak olanları Yerevana çatdıran sürücü Xorenin dərdi ağır olsa da, o öz işinin öhdəsindən gəlir, amma yenə ortaya narahatedici məsələlər çıxır: "Hər ölənə öləsi deyilsən ki! Müharibəyə gələn kefə-damağa gəlmiş ki, ölüb-öldürməyə gəlir. Öldü, apar ölüsünü yit

yəsinə çatdır, vəssalam. Sənin işin, ancaq bundan ibarətdir".

Oxucu romanın dilində maraqlı məqamlarla qarşılaşır, bəzi cümlələr şifahi nitqdə olduğu kimi verilib. Əlbəttə, bu, əsərə ağırlıq gətirmir, əksinə, hissi, həyəcanı artırır, inversiativ ifadəni zənginləşdirir: "Gərək insanın yanında candan yanarı olsun. Gərək insanın çətin anlarında sıxındığı bir adamı olsun". Bu cümlələr əslində belə olmalıdır: "İnsanın yanında candan yanarı olsun gərək. İnsanın çətin anlarında sıxındığı bir adamı olsun gərək". Mətnə "Gərəkdir ki"



də yazıb cümlələri mürəkkəbləşdirmək olar. Amma göründüyü kimi, mənim əlavə və dəyişiklik cəhdim uğursuz görünür, ən düzgün ifadə formasını müəllif özü seçib. Qəhrəmanlarının psixoloji durumunu ustalıqla təsvir edən müəllif bütün bu halların inamsızlıqdan baş verdüyini bildirir. Onun təsvirləri o qədər dolğundur ki, hətta oxucuya sirayət edir: "Gəmişi deryada batmış kimi çox gərgin bir görkəm almışdı. Qaş-qabağını sallamışdı. Gilasa bənzər xırda gözləri göz qapaqlarının arasından quyuya düşmüş kimi sozalırdı. Diqqətlə baxdıqda gözü-nün işığı öləmiş kimi idi, zəif parıltı gözə çarpırdı. Güllüşü sifətində donmuş, yanaqlarında qrov kimi qalmışdı. İçərisində bir istirab, ağrı baş qaldırmış kimi görünürdü. Sevinc elə bil onu çoxdan tərk etmişdi. İçində hər şeyin öldüyünü zənn edirdi".

Ümumilikdə romanda təbiət təsvirləri həddən ziyadədir, mən deyərdim ki, bəlkə də təsvir olunan hadisələrin müqabilində bir qədər çoxdur, ancaq oxucu bu çoxluğu hiss etmir, çünki təsvir olunan təbiət Qarabağın füsunkar rel

yefi, coğrafi mənzərəsidir. Hətta müəllif obyektin (məsələn, hospitalın) önündəki, arxasındakı, sağındakı və solundakı təbiət mənzərələrini qərribə bir aludəliklə qabartmağa çalışır. Əgər söhbət yoldan gedirsə, yolun sağ, solu, hətta hamar, yaxud kələ-kötür olub-olmaması ətraflı şəkildə qələmə alınır. Adama elə gəlir ki, müəllifin təsvir etdiyi məkanda haçansa olub, haçansa bu ağacları, çayı, yamacı görüb, haçansa bu yoldan keçib gedib və indi təkrar həmin sayahətə baş vurur.

Romanda diqqət çəkən məqamlardan biri də

milli mental keyfiyyətlərin fərqli şəkildə verilməsidir. Yaşlı erməni qadının iztirabları ona görə üzücüdür ki, bu qadın gəncliyində kifayət qədər tərəqlı bir həyat yaşayıb, indi isə övladları tərəfində atılıb yurdda qalıb, öz kimsəsiz ölümünü gözləyir.

Erməninin özünə düşmən saydığı türkün ailə taleyi

isə belə deyil, türk valideynlərini yaşlı vaxtlarında Tanrının ümidinə qoymur, əksinə, daim onun yanında olur, ya da çəkib yanına aparır ki, qayğısını çəksin. Erməni güzəranında isə hər kəsin sonunu tənhalıq gözləyir. Roman boyu tənha və yaşlı erməni qadınının çəkdiyi iztirablar məhz bu milli xarakterdən köklənir: "Bu evin altında tək-tənha ölmək istəmirəm, öləndə də gərək urvatla öləsən. İndi kimi-kimsəsi olmayan biriyəm. Onlardan elə bir fərqlim yoxdu. Nə olsun oğlum, gəlinim, nəvələrim var. Nəyə yarayacaqlar ki? Öldüyümü eşitsələr, bəlkə də heç gəlməcəyəklər! Eh, bunun da daşı atılıb, nə bilim nə vaxt gələcək. Heç bir fikirləşən yox, qoca arvadı damın altında atıb getmək olmaz. Kim fikirləşəcək ki?!"

Erməni xisləti Anuş arvadın qanına işləyib, bir yandan adamların onun dər-dinə soyuqluğunu insanlığın bəlası kimi görür, digər tərəfdən fürsət yaranan kimi özü üçün yaşamağı üstün tutur: "Adamları bir-birinə bağlayan dərddir. Yaxın dərddli adamlar bir-birinə yaxın olurlar, bir-birini yaxşı başa düşürlər. Gərək hamının dərdi bir olsun ki, bir-birinə yaxınlıq edə bilsin. Dərdi-qəmi olmayan nə bilir, dərddli nə çəkir. Heç onu

maraqlandırmır da. Elə ki, ayağı genişliyə çıxdı, hərəkət özünün xoş gününün xoş dövrünün arxasınca qaçır. Nəyinə gərəkdir, kim hansı dərdi çəkir, başqasının vəziyyəti necədir?! Elə öz işində, gücündə olur. Kefini çəkib dövrünü sürür. Bir yana baxanda düz eyləyir. Bəşgünlük dünyadı. Çalış öz ömrünü yaşa".

Nikolayı taxtda görən Haykanuş arvad da öz xislətindən qalır, şahidi olduğu erməni-türk davasında baş verənlərin təbliğatını aparır, amma türk qadınlarına rast gələndə onlara yaltaqlanır. Anuş bir erməni qadını olaraq bu xisləti görür və dilə gətirir: "Özü də arvadın bir bəcliyi var idi, gəl görəsən. Elə ki, bir türk gördü, onunla elə danışdı, elə rəftar edirdi ki, deyirdin, ən yaxın simsarı, qohumudu, neçə illərdi ayrı düşüblər, bir-birini həsrətləliklə tapıblar". Haykanuşun və haykanuşkimlərin təbliğatı yavaş-yavaş öz işini görürür, Anuş da hadisələrin iştirakçısına çevrilir: "Sonralar dünyanın enişindən, yoxuşundan qalxıb-endikcə hər şeyi yavaş-yavaş anlamağa başladıq". Anuş arvad etiraf edir ki, ermənilərin bir bəcliyi var, elə ki, görürlər, məqamdı, fürsəti heç vaxt əldən buraxmırlar: "Bir balaca ara yat-yut olanda başlayırlar başqa yerdən qaşıyıb qan çıxarmağa". Bu isə erməni həqiqətidir və erməni Anuş türkü günahlandırdığı məsələdə yanılır: "Ermənilərin türklərdən bir üstün cəhətləri vardı. Bir-birinin tərəfini saxlayardılar, təəssübünü verməzdilər. Nə olur olsun, erməni erməninin danışdığını türkün ovcuna qoymazdı. Bir erməninin danışdığını o bir erməni sirt kimi saxlayardı".

Bəs müəllif necə, məsələni bu şəkildə qoymağa qaldırmıdır? Sətiraltı məqamları demirəm, müstəqim şəkildə söylənilənlər həqiqətdir! Milli mənafələr şəxsi maraqlara qurban verilməməlidir. Romanın bu hissəsi erməni-türk münasibətlərinə erməni baxışlarını əks etdirir. Düşməndən öyrənmək ayıb deyil, əgər düşmənin siyasəti müəyyən tarixi mərhələlərdə ona uğur gətirsə! Ayıb odur ki, qarşıdakı düşməni dəyərləndirə bilmirsən, özündən aşağı sayırsan, amma onu yenə bilmirsən! Bu zaman düşmənin taktikası köməyə gəlir! Müəllif bunu demək istəyir, həm də türkü özünə düşmən sayan erməninin dili ilə deyir. Bu vəziyyəti Elşadın anası Nabat xala da görür və çoxlarından fərqli olaraq, hadisələrə açıq gözlə baxır.

(ardı növbəti sayımızda)

